

KORKUT ATA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi
The Journal of International Turkish Language & Literature Research

Sayı/Issue 11 (Haziran/June 2023), s. 217-234.
Geliş Tarihi-Received: 13.04.2023
Kabul Tarihi-Accepted: 18.05.2023
Araştırma Makalesi-Research Article
ISSN: 2687-5675
DOI: 10.51531/korkutataturkiyat.1282967

Özbek Türkçesinde Fiil İşletme Eklerinde Kalıplaşma

Inflexible in Verb Ending Suffixes in Uzbek Turkish

Yasin KARADENİZ*

Öz

Her dilin kelime ve cümle üretiminde belirli kuralları olmakla birlikte bazen çeşitli sebeplerle kuraldışı kullanımlar olmaktadır. Mesela kelime oluşumunda eklerin belirli görevleri vardır. Türk dilinde kelime türetmek için isim ve fiil türünde yapım ekleri kullanılır. Yapım ekleri Türk dili için kelime türetmenin en temel birimidir. Ancak bazı durumlarda çekim ekleri de tıpkı yapım ekleri gibi yeni anlamlı kelimeler türetmede kullanılır. Burada dili kullanan toplumun ihtiyaçları ve dildeki en az çaba yasası etkili olmaktadır. Çalışmanın konusunu oluşturan fiil işletme eklerinden sıfat fiil, zarf fiil ve bazı haber kipleri Türk dilinin tarihi seyri içinde kelime oluşturulmasında kullanılmıştır. Bu ekler, bazı fiillerle birlikte kalıplaşarak sadece o kullanıma özgü yeni anlamlı kelimeler oluşturmaktadır.

Fiil işletme eklerinde kalıplaşmalar Türk dilinin tarihi seyri içinde Köktürkçeden çağdaş Türk lehçelerine kadar her dönemde sıkça kullanılmıştır. Ayrıca günümüzde Karluk, Kıpçak, Oğuz grubu Türk lehçelerinde ihtiyaç hâlinde kelime yapımında başvurulan bir yoldur. Bu çalışmada Özbek Türkçesinde fiil işletme eklerinde ek kalıplaşmaları ve cümlede kullanım biçimleri ele alınmıştır. Çalışmada öncelikle kalıplaşma konusu hakkında bilgiler verilmiş, sonrasında bu konuda çeşitli araştırmacıların görüşleri verilmiş ve Özbek Türkçesinde hangi eklerde kalıplaşmaların olduğu Özbekçe sözlükler taranarak kalıplaşma örnekleri tespit edilmiş ve gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Özbek Türkçesi, işletme eki, ek kalıplaşması, zarf fiil, sıfat fiil.

Abstract

Although every language has certain rules in the formation of words and sentences, sometimes there are illegal uses for various reasons. For example, suffixes have specific functions in word formation. Noun and verb type suffixes are used to derive words in the Turkish language. Derivational suffix are the most basic unit of word derivation for the Turkish language. However, in some cases, inflectional suffixes are used to derive new meaningful words, just like derivational suffixes. The needs of the society using the language and the law of least effort in the language are effective here. Participle, adverbial verb and some indicative mood from the verb inflectional suffixes that constitute the subject of the study have been used in the formation of words in the historical course of the Turkish language. These suffixes inflexibly with some verbs and form new meaningful words specific to that use only.

Inflexible in verb ending suffixes have been frequently used in every period from Kök Turkish to contemporary Turkish dialects in the historical course of the Turkish language. In addition,

* Dr. Öğr. Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Manisa/Türkiye, e-posta: ykaradeniz57@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0604-1271.

it is a way of making words in case of need in Turkish dialects of Qarluq, Qypchaq and Oghuz groups today. In this study, suffix inflexibilities in verb inflectional suffixes and usage forms in sentences in Uzbek Turkish are discussed. In this study, firstly, information about inflexibility was given, then the opinions of various researchers on this subject were given, and examples of inflexibility were determined and shown by scanning the Uzbek dictionaries in which suffixes inflexibility there were in Uzbek Turkish.

Keywords: Uzbek Turkish, ending suffix, suffix inflexibility, participle, gerundium.

Giriş

Dillerin tarihi seyri içinde zamanla fonetik, morfolojik ve semantik çeşitli değişimler görülmektedir. Bu değişimin zamanı dilin ihtiyaçlarına göre hızlı ya da yavaş olabilmektedir. Bazı durumlarda ise değişime ihtiyaç olmadan sözcükler kullanımdan düşebilmektedir. Burada belirleyici olan ana unsur o dili kullanan toplumun ihtiyaçları ve alışkanlıklarıdır. Yani toplumun günlük hayatında bir eylemi ya da ismi ifade etmek için ihtiyaç duymadığı sözcükler zamanla unutulmakta ve kullanımdan düşmektedir. Bunun yanı sıra toplum günlük ihtiyaçlarına göre bir eylemi, bir nesneyi ifade edebilmek için yeni sözcükler türetebilmekte, var olan sözcüklerde çeşitli değişiklikler yaparak ihtiyaçlarını karşılayabilmektedir. Ayrıca sözcüklerde ses düşmesi, türemesi ya da birleşme olayları gerçekleştirilirken toplumun süregelen kullanım alışkanlıkları etkili olmaktadır.

Sözcüklerin fonetik, morfolojik ve semantik açıdan yaşadığı değişimlerin her biri ayrı ayrı incelenmesi gereken önemli konulardır. Yaşanan değişimler dünya dillerinde olduğu gibi Türk dilinde de yaşanmaktadır. Türk dili, yapısı ve kelime kurgusu itibarıyla kendine özgü kullanım biçimleri üzerinden değerlendirilmelidir. Türk dilinde sözcüklerde yaşanan değişimlerden birine örnek olarak çekim eklerinin asıl işlevini kaybedip adeta yapım eki gibi kullanılması örnek verilebilir. Türk dilinde sözcüklerin anlam değiştirmesinde etkili olan ekler yapım ekleridir. Çekim ekleri ise sözcüklerin anlamını değiştirmeyip diğer sözcüklerle bağlantı kurmasını sağlar. Dilin tarihî seyri içinde yaşanan değişimden çekim ekleri de nasibini almıştır ve bazı kullanımlarda çekim ekleri asli görevlerini yitirip yapım eki gibi sözcüğün anlamını değiştirebilmektedir. Çekim eklerinin kullanıldığı kelimeyle yeni anlamlar kazanması olayı “kalıplaşma” olarak ifade edilmektedir ve bu kalıplaşma olayı da dildeki değişime bir örnektir.

Kalıplaşma hadisesi ve kalıplaşma sonucunda oluşan yeni yapılarla ilgili farklı görüşler ve ifadeler bulunmaktadır. Mesela Günay Karaağaç kalıplaşma olayının oluşum sürecini açıklarken nedensizleşme yani eklerin ya da kelimelerin kalıp hâlinde kullanılması nedeninin unutulup yeni kelime kalıplarının genelleşmesinin önemli olduğuna vurgu yapmıştır (Karaağaç, 2013, s. 516-517).

Hürriyet Gökdayı kalıplaşma olayını açıklarken oluşum sürecine dikkat çekmiş ve sözcük gruplarının oluşturduğu yapıları “dizimsel kalıplaşma” şeklinde ifade etmiştir (Gökdayı, 2019, s. 172).

Wray “kalıplaşma dizisi” şeklinde ifade ettiği bu yapıyı daha önceden kullanılıp kullanılmadığı belli olmayan ve birbirini takip eden sözcüklerin oluşturduğu dizi biçiminde tanımlamıştır (Wray, 2002, s. 9).

Kalıplaşma olayı hakkında yapılan açıklamalardan hareketle eklerin, kelimelerin ya da kelime gruplarının cümle içinde kendi işlevi dışında kullanılması kalıplaşmayı ifade eder denilebilir. Mesela deyimler, atasözleri, tekrar grupları, birleşik sözcükler kalıplaşma yoluyla ortaya çıkmıştır. Kalıplaşma ek düzeyinde olduğu gibi kelime ve kelime grupları düzeyinde de olabilmektedir. Bu çalışmada kalıplaşma konusu ek düzeyinde özellikle de fiil işletme eklerinde görülen kalıplaşmalar üzerinden değerlendirilecektir.

Türk dilinin tarihî seyri içinde her döneminde ve bütün gruplarında görülen ek kalıplaşmaları konusu genel olarak dört grupta incelenmektedir. Birinci grup eksiltme yoluyla oluşan ek kalıplaşmaları grubu. İkinci grup bazı çekim eklerinin diğer eklerin görevini üstlenmesiyle oluşan grup. Üçüncü grup bazı eklerin işlevini kaybedip çeşitli ses değişimleriyle arkaik biçimde kullanılan grup. Dördüncü grup ise bazı eklerin çeşitli sebeplerle kullanım alanının genişlemesi ve eklendikleri kelimelerin anlamlarını değiştirmesiyle oluşan kalıplar şeklindedir (Korkmaz, 2003, s. 157-158). Bu çalışmada Özbek Türkçesinde fiil işletme ekleri özelinde bir değerlendirme yapılacağı için Korkmaz'ın yapmış olduğu gruplandırmaya göre dördüncü grupta yer alan ek kalıplaşmaları incelenecektir.

Dilde en az çaba kanununun bir sonucu olarak günlük yaşamda sık kullanılan ve anlatılmak istenen ifadenin daha kısa şekilde yapılması çabası neticesinde eksiltme eğiliminde olan eklerin işlevini kaybedip arkaik birer kullanım şekli olarak yaşamaya devam etmesi gibi çeşitli nedenlerle kullanıma giren ek kalıplaşmaları (Korkmaz, 2003, s. 157-158), dilde kullanıma giren yeni yapıları ifade etmek için kullanılmıştır.

Muharrem Ergin fiillere gelen ekleri yapım ekleri ve çekim ekleri biçiminde iki grupta ele almıştır. Ayrıca çekim eklerini de asıl çekim ekleri ve işletme ekleri şeklinde ikiye ayırmıştır. Bunlardan fiile gelen zaman, şekil ve şahıs eklerini asıl çekim ekleri; sıfat fiil (partisip) ve zarf fiil eklerini (gerundium) ise fiil işletme ekleri şeklinde adlandırmıştır (Ergin, 2013, s. 136-143). Bu çalışmada da sıfat fiil ve zarf fiil ekleri fiil işletme ekleri olarak kabul edilip yapılacak değerlendirmelerde bu ifadenin kullanılmasına dikkat edilecektir.

Türk dilinde kelime türetmenin en temel yolu isim ya da fiil türündeki yapım eklerinin kök veya gövde hâlindeki sözcüklere getirilmesiyle yapılmaktadır. Bunun dışında kök veya gövde hâlindeki sözcüklere getirilen çekim ekleri ya da yapım eklerinin asli görevlerinin dışında kullanılmasıyla oluşan kelimeler kalıplaşarak yeni anlamlar kazanmaktadır. Örneğin *-AcAk* eki fiillere kip eki olarak gelecek zaman anlamında ya da sıfat fiil görevinde gelmektedir. Ancak *sil-* fiiline getirildiğinde oluşan *silecek* kelimesiyle birlikte bu ek, bir şeyi kurulamaya yarayan nesne anlamında kullanılmaktadır. Burada ek, asli görevinin dışına çıkmış ve sözlükte farklı bir anlamı ifade eden kelime kalıbını üretmiştir.

Kelime türetme konusuna Türk dili özelinde bakıldığında kalıplaşma, kelime türetmede oldukça yaygın bir şekilde kullanılsa da türetmenin temel yollarından birisi değildir. Ayrıca her durum ve zamanda kullanılamaz. Kalıplaşma dilin doğası gereği çeşitli ihtiyaçlardan ötürü ve dildeki gramer şekillerinin bu ihtiyaçlara cevap verememesi neticesinde dilin kurallarına uygun şekilde oluşur. Bu nedenle kalıplaşma hadisesi, türetmeden ayrılmaktadır. Çünkü kalıplaşma, her kelime kök ve gövdesinden aynı anlamı ya da görevi ifade eden kelimeler türetmez. Sadece o kullanıma özgü bir oluşum bildirir. Ek kalıplaşmaları Köktürkçeden günümüze kadar bütün dönemlerde yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Günümüzde de çağdaş Türk lehçelerinde kullanılmaya devam edilmektedir. Bu çalışmada Özbek Türkçesinde kalıcı isim yapımında kullanılan sıfat fiil ve zarf fiil eklerinin durumu gösterilecek, kalıplaşmış bu kelimelerin Özbek Türkçesi sözlüklerinde kazandıkları yeni anlamlar gösterilecektir. Bu amaç doğrultusunda söz konusu kelimelerin *O'zbek Tilining Izohli Lug'ati* (OTIL)'deki kullanım şekilleri tespit edilerek örnek cümlelerde kullanım biçimleri verilecektir. İnceleme bölümünde kalıplaşan kelimeler ve bu kelimelerin kullanıldığı cümleler Özbek Türkçesi Latin alfabesiyle verilecektir. Burada önce ekin kalıplaştığı kelime, sonra tırnak içinde oluşan yeni kelimenin Türkiye Türkçesindeki anlamı ve köşeli parantez içinde örnek cümleler verilecektir.

1. Sıfat Fiil Eklerinde Kalıplaşma

1.1. -gan, -kan, -qan

Doğu ve Kuzey grubu Türk lehçelerinde daha çok geçmiş zaman görevinde kullanılan bu sıfat fiil eki Türk dilinin zaman seyri içinde tarihi Türk lehçelerinden günümüze kadar her dönemde işlerliğini korumuştur. Ayrıca kullanım alanının ve sıklığının fazla olması sebebiyle sıfat fiil ekleri içinde en fazla kalıplaşmaya uğramış eklerden biridir. Oğuz grubu Türk lehçelerinde ekin başındaki -g ünsüzünün düşürülerek -An biçiminde kullanıldığı görülmektedir (Brockelmann, 1951, s. 44). Şçerbak ile Eraslan Köktürkçe döneminde -miş sıfat fiili kullanıldığını Karahanlı Türkçesi döneminde -gAn ekinin kullanıma girdiğini ifade etmişlerdir (Eraslan, 1980, s. 77). Bu görüşü Zeynep Korkmaz ve Ali Akar da desteklemiştir (Korkmaz, 1994, s. 48; Akar, 2003, s. 104). Bunun yanı sıra Eski Uygur dönemi eserlerinde -gAn sıfat fiil ekinin kullanım örnekleri olmakla birlikte (Arat, 1991, s. 248) ekin yoğun olarak Karahanlı döneminde kullanılmaya başlandığı söylenebilir. Bu sıfat fiil eki çağdaş Türk lehçelerinde Karluk ve Kıpçak grubunda geçmiş zaman ve sıfat fiil eki görevinde sıklıkla kullanılmaktadır. Aynı şekilde Özbek Türkçesinde de -gan, -kan, -qan eki hem haber kipi hem de sıfat fiil eki görevinde yaygın kullanıma sahiptir. Ayrıca bazı fiillerde ek kalıplaşarak kalıcı isimler yapabilmektedir. Bu kalıplaşma örnekleri şu şekildedir:

arzimagan “Değmez, önemsiz.” [Pega *arzimagan* bir odamga o’z ixtiyoringizni berib qo’yasiz? – dedi. (OTIL 1, s. 96)], *bo’lmagan* “Olmadık, boş.” [*Bo’lmagan* gap. (OTIL 1, s. 411)], *degan* “Namlı, namıyla tanınan, diye bilinen.” [Ahmad polvon degani kim o’zi? (OTIL 1, s. 590)], *kelishmagan* “Yersiz, uyumsuz.” [Kelishmagan savol. Bichimi kelishmagan kiyim. (OTIL 2, s. 347)], *o’taketgan* “Bir şeyin en yüksek seviyesini, sınırını ifade etmek için kullanılır.” [Daf bo’lgandan keyin uning o’taketgan xotinboz ekanligi aniqlandi. (OTIL 5, s. 176)], *aynigan* “Azgın, bozuk, zehirli.” (Uning ta’kidlashicha, u amaldorlarga *aynigan* suvni o’zlari ichishlari bilan tahdid qilgan. (OTIL 1, s. 56)], *o’qigan* “Eğitilmiş.” [*O’qigan* bo’lsa ham, uqmagan yigitga o’xshaydi, yo’qsa, Nasibaning o’qishini ora yo’lda qoldirib, maktabidan yulib olmoqchi bo’lmas edi. (OTIL 5, s. 190)], *o’qimagan* “Cahil.” [Shuni ham bilmaysanmi, *o’qimagan*. (OTIL 5, s. 190)], *tug’ishgan* “Kardeş.” [Sizlar menga *tug’ishgan*larimdan ham aziz bo’lib qoldingiz. (OTIL 4, 225)], *turgan-bitgan* “Bütünüyle, her şey.” [Bosh injener aytganidek, Yoqubjonning *turgan-bitgani* pay. (OTIL 4, s. 195)], *berilgan* “Adanmış, sadık.” [Musiqaga *berilgan* yoshlar. (OTIL 1, s. 234)], *kelishgan* “Güzel, yakışıklı.” [Bu tor, tarang kiyimda uning *kelishgan* qomati yanada bo’rtib turardi. (OTIL 2, s. 347)], *topgan-tutgan* “Tasarruf, zor biriken para.” [Endilikda chol-kampir *topgan-tutganini* topilga atagan, butun e’timodini shu kenja o’g’ilga qo’yan. (OTIL 4, s. 146)], *topgan-tayangani* “Tasarruf, zor biriken para.” [Otasi qazo qilib qoldi. Otaning jamg’argani, o’zining *topgan-tayangani* xudoyi, ma’rakalarga sarflandi. (OTIL 4, s. 146)].

1.2. -uvchi, -vchi

Bu ekin oluşumuyla ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Çoğunlukla -g’u sıfat fiil eki ve -chi isim yapım ekinin birleşiminden teşekkül ettiği ve çağdaş Türk lehçeleri döneminde -g> -v değişimiyle şimdiki biçimini aldığı görüşü benimsenmiştir (Öner, 2013, s. 71; Tekin, 2003, s. 166). Bazı araştırmacılar ise eki fiilden isim yapım eki görevinde değerlendirmiştir (Gabain, 2003, s. 52). Fakat -uvçi ekinin yanı sıra -guçi ekinin de Karluk ve Kıpçak grubu Türk lehçelerinde kullanılmaya devam etmesi ve Ermeni Kıpçakçası döneminde -vuçi, -vüçi biçiminde kullanımların tespit edilmesi ekin oluşum biçimindeki belirsizliği ortaya koymaktadır (Karadeniz, 2021, s. 134). Özbek Türkçesinde -uvchi, -vchi sıfat fiil ekinin kalıcı isimler yapımında sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Bu ekin

özellikle çeşitli meslek adları anlamında kalıcı isimler yapımında kullanıldığı tespit edilmiştir:

qoralovchi “İddia makami, suçlayıcı.”, [Davlat *qoralovchisi*. (OTIL 5, s. 339)], *oqlovchi* “Avukat.” [Qoralovchi gapirib, *oqlovchi* gapirib, Oliyaning o’zi oxirgi so’zdan kechib, sud hayati qamoq muddatini e’lon qildi. (OTIL 3, s. 180)], *bag’ishlovchi* “Bahşeden, veren.” [Bu kecha ham bu ikkinchi o’limdan qutqazuvchi va ikkinchi marta menga hayot *bag’ishlovchi* siz bo’lasiz! (OTIL 1, s. 192)], *bahislashuvchi* “Münazara eden, tartışan.” [Poemada *bahislashuvchi* tomonlar ovozi yetarli darajada keskin ajralib turmaydi. (OTIL 1, s. 190)], *bezovchi* “Güzel, süslenen.” (Umuman, go’zallik kishi uchun katta baxt, ammo kishini *bezovchi* barcha sifatlar ichida mehnatsevarlik bebaho ziynatdir. (OTIL 1, s. 211)], *tergovchi* “Sorgu hâkimi.” [Rayondan kelgan *tergovchi* uch kun ovora bulib, jinoyatchilarning izini topolmadi. (OTIL 4, s. 71)], *bitiruvchi* “Bir işi, faaliyeti bitirmek üzere olan, mezun.” [Mudir dokladining oxirida *bitiruvchilarni* nomma-nom chaqirib, “guvohnoma” taqdim qildi. (OTIL 1, s. 283)], *boshlovchi* “Başlatan, önder.” [Erkak umrining qisqarishiga oiladagi janjal-suronlar, shu janjallarni *boshlovchi* ayollar ham sababchi bo’ladi. (OTIL 1, s. 342)], *ichkuyar* “Dert ortağı.” [Yoshligimda yetimlik bilan o’sdim, menda hech yo’q edi *ichkuyar* do’stim. (OTIL 2, s. 251)], *boshqaruvchi* “Başkan yönetim kurulu başkanı, müdür.” [*Boshqaruvchining* imosi bilan Niyoz tog’a tashqariga otildi. (OTIL 1, s. 345)], *boquvchi* “Bakıp duran, aile reisi, bekçilik yapan.” [*Boquvchisi* bo’lmagan oilalar. (OTIL 1, s. 349)], *bog’lovchi* “Bağlaç, bağ, birleştiren.” [Uyushiq bo’laklar orasiga vergul yoki va, ham, hamda singari *bog’lovxhilar*dan biri qo’yiladi. (OTIL 1, s. 355)], *bo’linuvchi* “Bölmelere ayrılan.”, *bo’luvchi* “Bölen sayı.” [Bo’luvchi bilan bo’linmaning ko’paytmasi *bo’linuvchiga* keng. (OTIL 1, s. 410)], *erituvchi* “Çözücü, solvent” [Universal *erituvchi* rangsiz va hidsiz shaffof suyuqlik (OTIL 5, s. 47).], *eshituvchi* “Dinleyici.” [Radio *eshituvchilar*. (OTIL 5, s. 65)], *izlanuvchi* “Araştırmacı, icatkar.” [Doim tinmay *izlanuvchi* olimlarning yuksak mukofotga sazovor bo’lganliklari hammamiz uchun ham quvonchli voqeadir. (OTIL 2, s. 181)], *kungaboqar* “Ayçiçeği.” [Shu kunlarda *kungaboqardan* ishlab chiharilgan yog’ turlari ko’payib ketdi. (OTIL 2, s. 429)], *izlovchi* “Araştırmacı.” [Yangilik *izlovchilar*. (OTIL 2, s. 181)], *ichuvchi* “Ayyaş içen.” [Qorovul Qadamdek piyonista bo’lsayam, sergak, lekin bari bir *ichuvchiga* ishonib bo’ladimi! (OTIL 2, s. 252)], *ishboshqaruvchi* “Müdür.” [G’isht zavodiga *ishboshqaruvchi* bo’lib o’tdi. (OTIL 2, s. 255)], *kemiruvchi* “Kemirgen.” [Qurtlarda kapalaklarnikidan farq qiladigan *kemiruvchi* og’iz apprati bo’ladi. (OTIL 2, s. 351)], *boltayutar* “Yırtıcı bir kuş.” [*Boltayutar* odamga va yirik sut emizuvchilarga hujum qilmaydi. Ba’zan kaklik, quyon, sug’urlarga hujum qiladi. (OTIL 1, s. 310)], *otuvchi* “Atıcı” [O’rtoq qomandir, yaxshi *otuvchi* bo’lish uchun kishining ikki qo’libo’lishi shartmi? (OTIL 3, s. 158)], *o’yuovchi* “Kimyasal madde, aşındırıcı.” [Agar bunday changning tarkibiga *o’yuovchi* yoki zaharli moddalar kirsas, u vaqtda bu chang juda zararli bo’ladi. (OTIL 5, s. 146)], *o’qituvchi* “Öğretmen.”, [Adabiyot *o’qituvchisi*. (OTIL 5, s. 191)], *o’quvchi* “Öğrenci.” [Maktabning ochilganiga ikki xafta bo’lmay, *o’quvchilarning* soni o’ttizdan oshib ketdi. (OTIL 5, s. 193)], *sevguvchi* “Sevgili.” [İkki *sevguvchi* qalbning orzulari, o’ylari, qarashlari har Macajida g’oyat mos kelar edi. (OTIL 3, s. 470)], *sirg’aluvchi*, “Sürgü, kızak.” [Stanokning *sirg’aluvchi* qismi. (OTIL 3, s. 526)], *sirg’anuvchi* “Sürgü, kızak.” [*Sirg’anuvchi* vektor. (OTIL 3, s. 526)], *sog’uvchi* “Çiftliklerde inekleri sağan kişi, sağımıcı.” [Barlos fermasi koni xazinada. Ko’pchilik o’zini shu yerga uradi. Shuning uchun *sog’uvchini* ham, molboqarni ham tanlab olishadi. (OTIL 3, s. 564)], *tikuvchi* “Terzi.” [Ba’zilar matolarini ishni cho’zgan boshqa *tikuvchidan* olib, Madinaga berishardi (OTIL 4, s. 91)], *yozuovchi* “Yazar.” [Er-xotin aytaversa, bu janjalning tarixi biron *yozuovchining* qo’liga tushsa, kattakon bir kitob bo’ladigan. (OTIL 2, s. 29)], *eshituvchi* “Dinleyici.” [Radio *eshituvchilar*. sht ..o’ylab qarasa, haqiqatan ham yaxshi agitator bo’lish uchun avvalo tinglovchilardan ko’proq narsa bilishi, ko’proq tajribaga ega bo’lishi kerak ekan.

(OTIL 5, s. 65)], *saylovchi* “Seçmen.” [*Saylovchilar bog’cha* qurilishi haqida deputatga nakaz berishadi. (OTIL 3, s. 423)].

1.3. -ar, -r

Bu geniş zaman eki Türkiye Türkçesinde olduğu gibi diğer çağdaş Türk lehçelerinde hareketin zaman vasfını kaybederek sıfat fiil görevinde kullanılmaktadır. Karahanlı Türkçesi döneminde yoğun şekilde kullanılan bu sıfat fiil eki günümüzde çağdaş Türk lehçelerinde geniş zaman, gelecek zamanı ya da hem geniş hem de gelecek zamanı ifade etmektedir.

Özbek Türkçesinde de aynı şekilde gelecek zamanı ve geniş zamanı ifade eden sıfat fiil eki olarak kullanılmaktadır. Bu ek aynı zamanda bazı kullanımlarda kalıplaşarak kalıcı isimler oluşturmaktadır. Özbek Türkçesinde *-ar* ekiyle oluşan kalıcı isimlerde diğer yapılardan farklı olarak daha çok birleşik fiil yapısına gelen sıfat fiil ekiyle kalıcı isimlerin oluştuğu görülmektedir.

kallakesar “İstilacı, katil, cellat.” [Azim tajang qimorbozlar, o’g’rilar, *kallakesarlar* orasida ko’p bo’lgan. (OTIL 2, s. 300)], *kechpishar* “Geç olgunlaşan.” [*Kechpishar* qovun. (OTIL 2, s. 363)], *sezilarli* “Güçlü.” [Quyosh botganiga anchagina bo’lgan. Qorong’ilik quyuqlashgan sari havo *sezilarli* darajada sovib borardi. (OTIL 3, s. 472)], *tezpishar* “Erken olgunlaşan meyveler için kullanılır.” [*Tezpishar* qovun. (OTIL 4, s. 53)], *iskabtopar* “Kan emici sivrisineğe benzer bir böcek.” [U ham garmsellari bilan, ham qaynashgan *iskabtoparlari* bilan odamlar boshiga qora qiynoq keltiradi. (OTIL 2, s. 230)], *to’potar* “Öğlen saat 12 vakti.” [Otajon, *to’potar* bo’ldi, choy iching. (OTIL 4, s. 243)], *oqar* “Sürekli akan” [Demak, bizning qilgan ishimiz izsiz ketmaydigan, umrimiz *oqar* suvdek bekorga oqmaydigan bo’libdi. (OTIL 3, s. 176)], *otboqar* “Seyis.” [*Otboqar* fonusini yerga qo’yib, yugurganicha otxonaga kirdi va hayal o’tmay bir otni yetaklab chiqdi. (OTIL 3, s. 154)], *qo’yarda-qo’may* “Zorla, zorlayarak.” [Oyim *qo’yarda-qo’ymay* qo’limga tutqazgan tugunchani o’ynab, sekin xirgoyi qilib boraman. (OTIL 5, s. 423)], *o’rinbosar* “Yardımcı, muavin.” [Sizni o’zimga *o’rinbosar* qilib olganimda, umidim katta edi. (OTIL 5, s. 165)], *osmono’par* “Çok yüksek, gökdelen.” [Bugungi sayyoh, millatimizga mos betakror ma’muriy majmualar, *osmonoo’par* koshonalar, sayilgohlardan bir olam zavq oladi. (OTIL 5, s. 146)], *molboqar* “Çoban.” [Suvchilar ariqlarni tozalamoqda, *molboqarlar* yo’ng’ichqa o’rmoqda. (OTIL 2, s. 610)], *chopar* “Haberci, süvari.” (Namozgar payti Qo’qondan *chopar* kelib, noma tashlab ketgandi. (OTIL 4, s. 506)].

1.4. -mas

Eski Türkçe döneminden itibaren çağdaş Türk lehçelerine kadar yazılı Türk dili tarihinde geniş zamanın olumsuzu anlamında kullanıla gelmiş bir sıfat fiil ekidir. Gabain’e göre *-ma*, *-me* olumsuzluk anlamındaki yapım ekine *-z* fiilden isim yapım ekinin getirilmesiyle oluşmuştur (Gabain, 2003, s. 53). Eraslan ekin sadece olumsuz anlam ifade ettiğini belirtmiştir (Eraslan, 1980, s. 28). Bu ek Eski Türkçe döneminden itibaren Türk dilinin Doğu kolunu oluşturan lehçelerde *-maz*, *-mez* biçiminde kullanılmış, Çağatay Türkçesi döneminde ekin son sesinde *-z/-s* değişimiyle bugünkü şeklini almıştır. Batı grubu Türk lehçelerinde ise sadece *-maz*, *-mez* biçiminde kullanılmıştır.

Gelecek zaman anlamındaki *-ar* sıfat fiil ekinin olumsuzu olan bu ek Özbek Türkçesinde aşağıdaki örneklerde görüldüğü gibi bazı kullanımlarda kalıplaşarak kalıcı isimler oluşturmuştur:

ajralmas “Ayrılmaz, sevgili.” [*Ajralmas* do’sklar. (OTIL 1, s. 46)], *yebto’ymas* “Obur.” [Shu *yebto’ymas* bolang bilan kimnikiga sig’asan? (OTIL 2, s. 5)], *arziyas* “Değmez,

önemsiz.” [Shu *arziyas* xayr-saxovatidan o‘z qalbida mamnunlik, taskin sezib rohavatlanadi. (OTIL 1, s. 96)], *xushyoqmas* “Tembel.” [Xushyoqmasni el xushlamas. (OTIL 4, s. 434)], *buzilmas* “Güçlü.” [O‘zbekiston xalqlarining bir damligi, *buzilmas* do‘stligi qudrati kuchdir. (OTIL 1, s. 362)], *bukilmas* “Güçlü, sert.” [Bukilmas iroda, yash siz mardlar avlodi, sizdagi g‘urur Po‘lat nayza kabi o‘tkir, bukilmas. (OTIL 1, s. 367)], *bo‘linmas* “Bölnmez, bütün.” [Bu yil ko‘pgina xo‘jaliklar jamoa daromadining deyarli 30 foizini *bo‘linmas* fondlarga ajratmoqdadir. (OTIL 1, s. 410)], *o‘lmas* “Unutulmayan, deęeri bitmeyen.” [O‘lmas asar. O‘lmas mol. (OTIL 5, s. 150)], *yebto‘ymas* “Açgözlü.” (Shu *yebto‘ymas* bolang bilan kimnikiga sig‘asan? (OTIL 2, s. 5)], *bitmas* “Hiç bitmeyen, sonsuz.” (Yer-suv – *bitmas* kon. (OTIL, s. 283)).

1.5. -g‘uchi, -guchi

Orhun Türkçesi döneminde fazla işlek olmayan bu ek Eski Uygur Türkçesi döneminden itibaren daha sık kullanılmaya başlamıştır. Kaşgarlı Mahmud ekin ism-i fail yapımında kullanıldığını belirtmiştir (DLT, 247). Ek günümüzde Kıpçak ve Karluk grubu Türk lehçelerinde -*Glçl*, -*GUçl* biçiminde görülmektedir. Özbek Türkçesinde örneği az olmakla birlikte bazı kullanımlarda kalıcı isim yapımında kullanılmaktadır:

Yozg‘uchi “Yazar.” [Uning otidan taloq xati yozg‘uchi shu badbaxt Homid. (OTIL 2, s. 29)], *yuvog‘uchi* “Gassal.” [Nabi aka Qodirjonning iyagini malla bo‘z belbog‘i bilan bog‘lab, *yuvog‘uchi* Salohiddinxo‘ja va Mamajon go‘rkovning uyiga qarab jo‘nadi. (OTIL 5, s. 73)].

1.6. -ajak

Ekin oluşumu hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Ramstedt -*acak*, -*ecek* < -*ğay*, -*gey* eki ve + *çak* küçültme ekinin birleşiminden oluştuğunu ifade etmiştir. 15. yüzyıldan itibaren sıfat fiil görevinde Kıpçak Türkçesi ve Çağatay Türkçesi dönemi eserlerinde tespit edilen bu ek aynı dönemde Batı Türkçesinde de kullanılmıştır (Bulak, 2017, s. 262-279). Ekin kullanım sahasının genişlemesiyle birlikte gelecek zaman görevinde de işletilmiştir. Räsänen -*acak*, -*ecek* ekininin *çak* kelimesiyle bağlantılı olduğunu belirtmiştir (Räsänen, 1957, s. 114-115). 15. yüzyıldan itibaren tarihî Türk lehçelerinde kullanılmış olmasına rağmen çağdaş Türk lehçelerinde -*acak*, -*ecek* eki gelecek zaman veya sıfat fiil görevinde fazla kullanım alanı bulamamıştır. Taraması yapılan sözlüklerde ekin kalıcı isim yapımında az sayıda örneği tespit edilmiştir:

kelajak “Takdir, istikbal.” (Ilgari ham ba‘zan o‘z *kelajagini* o‘ylagan vaqtlarda... (OTIL 2, s. 344)], *tegajak* “Alaycı.” [Uzi sho‘x bo‘lgani uchun, Ro‘noga sho‘x, *tegajak* yigitlar ko‘proq yoqardi. (OTIL 4, s. 46)], *bo‘lajak* “Olması muhtemel.” [Bo‘lajak zavjamni o‘sha yerda ko‘rib, oshiqi beqaror bo‘ldim. (OTIL 1, s. 407)].

1.7. -asi

Brockelmann ekin oluşumuyla iliği olarak -*a*, -*e* fiilimsi eki ile -*sıg*, -*sı* isimden isim yapım ekinin birleşiminden teşekkül ettiği görüşünü savunmuştur (Brockelmann, 1919, s. 188). Muharrem Ergin -*ga*, -*ge* gelecek zaman isim fiilinin -*sı*, -*si* ekiyle birleşiminden oluştuğunu belirtmiştir (Ergin, 2013, s. 337). Oğuz grubu Türk lehçelerinde yaygın bir şekilde kullanılmasına rağmen Karluk ve Kıpçak grubu Türk lehçelerinde kullanımı sınırlıdır. Bu nedenle Özbek Türkçesinde de -*asi* sıfat fiil ekinin kalıcı isim yapımında sadece bir örneği tespit edilmiştir:

kelasi “Sonraki zaman, gelecek.” [Odatda, u bir g‘azal aytar, *kelasi* anjumanda shoiri zamonlar mazkur g‘azalga nazira bog‘lar edilar. (OTIL 2, s. 344)].

1.8. -mish

Geçmiş zaman anlamındaki *-mish* sıfat fiil eki Orhun ve Eski Uygur Türkçesi döneminden günümüze kadar hem zaman eki olarak hem de sıfat fiil görevinde kullanılmıştır (Eraslan, 198, s. 153-155). Ekin etimolojisiyle ilgili olarak Bang *-m* fiilden isim yapma eki ve *-ş* fiilden isim yapma ekinin kalıplaşması yoluyla oluştuğunu ileri sürmüştür. Kononov'a göre *-miş* eki, *-im* fiilden isim yama eki ve *-iş* ekinin birleşiminden oluşmuştur (Kononov, 1939, s. 35). Eski Türkçe döneminden sonra Oğuz grubu Türk lehçelerinde işlerliğini devam ettiren bu ek, Çağatay Türkçesi döneminde *-gan*, *-gen* ekinin kullanım alanının genişlemesiyle Doğu grubu Türk lehçelerinde kullanım alanı daralmıştır. Günümüzde Kıpçak ve Karluk grubunda çok az kullanılmaktadır. Bu nedenle Özbek Türkçesinde de *-mish* ekinin kalıcı isim yapımında az sayıda örneği tespit edilmiştir:

o'qimishli "1. Okur-yazar," [Unga xat-savod o'rgatishga, jamoaning hisob-kitob ishlarini olib borishga sizday o'qimishli kishilar kerak.] "2. Okunaklı, sade, anlaşılır." [Boy hayot tajribasiga ega bo'lgan muallif bu kitobida eng go'zal insoniy fazilatlarini hayotiy lavhalarda o'qimishli bayonqilgan. (OTIL 5, s. 190)], *yozmish* "Takdir, kısmet." [Hayotimizning butun yozmishi bir nafasdir, eh bir nafasdir. (OTIL 2, s. 28)].

1.9. -diq

Türk dilinin yazılı döneminde ilk olarak Orhun Türkçesi döneminde tespit edilen *-dlk* eki o dönemde daha çok isim fiil görevinde kullanılmıştır (Tekin, 1992, s. 73-74). Eski Uygur Türkçesi döneminde sıfat fiil görevinde kullanıldığı görülmektedir. Ekin daha sonraki dönemlerde kullanımını azalmıştır. Oğuz grubu Türk lehçelerinde daha sık kullanılmıştır ve günümüzde de sıklıkla kullanılmaktadır. Buna karşılık Karluk ve Kıpçak grubu Türk lehçelerinde *-gan*, *-gen* sıfat fiil ekinin kullanılmasıyla ek kullanımdan düşmüştür. Sadece bazı ek kalıplaşmalarında kalıcı isim yapımında kullanılmaktadır. Özbek Türkçesinde *-diq* biçiminde kullanılan sıfat fiil ekinin kalıplaşma örnekleri şu şekildedir:

tashlandiq "Dikkatsiz." [Bu katalak uychalar kishida xuddi ko'hna qasrning tashlandiq hujralariday taassurot qoldiradi. (OTIL 4, s. 24)], *qoldiq* "1. Kalıntı, iz." [Dushman qoldiqlari qarshilik ko'rsatishni davom ettira berdilar], "2. Atık" [Qoldiqlardan tikilgan ko'ylakcha. (OTIL 5, s. 325)], "3. Örf, adet." [Yillar davomida u bugungi avlodning yashashiga to'sqinlik qilayotgan o'tmish qoldiqlarini kulgi bilan fosh etadi. (OTIL 5, s. 325)].

1.10. -g'usi, -gusi

Gelecek zaman anlamındaki *-g'u* sıfat fiil eki ile *-si* iyelik ekinin birleşiminden oluşan bir ektir. Tarihî Türk lehçeleri dönemlerinde fazla kullanımda olmayan bu ek, çağdaş Türk lehçeleri döneminde Kazak ve Kırgız Türkçesinde de kullanılmaktadır. Özbek Türkçesinde kalıcı isim yapımında çok nadir kullanıldığı tespit edilmiştir:

kelgusi "Gelecek, sonraki." [Sizlar kelgusida madaniyatli, bilimdon kishilar bo'lasiz. (OTIL 2, s. 345)]

1.11. -mas...-mas

Bu kalıplaşma şekli geniş zamanın olumsuzu anlamındaki sıfat fiil eklerinin tekrar grubunda kullanılmasıyla oluşmaktadır. Burada da sıfat fiil ekleri kalıplaşarak zarf niteliğinde kelimeler oluşturmaktadır. İncelemesi yapılan eserlerde bu yapıdaki kullanımı gösteren sadece bir örnek tespit edilmiştir:

bitmas-tuganmas “1. Sonsuz, uzun.” [Bir tutam qish kuni Gulnor uchun *bitmas-tuganmas* uzoq ko‘rindi. “2. Bitmeyen.” [Uning bu qarashida *bitmas-tuganmas* hurmat va ehtirom, sevgi va mehribonlik sezilib turardi. (OTIL 1, s. 283)].

1.12. -ar...-ar

Bu yapı *-ar* sıfat fiil ekinin tekrar grubunda kullanılmasıyla oluşmuştur. Bu yapıda kalıplaşarak oluşmuş isim örnekleri şu şekildedir:

topar-tutar “Kazanç, gelir.” (Kampir derazadan mehmonxona tomonga qarab qo‘ydi.. Gulday toza, *topar-tutari* yaxshi, obro‘yi baland. (OTIL 4, s. 146)], *yotar-turar* “Yaşam koşulu.” [O‘shdan kelgan bu qizimni o‘z xonangga olib, *yotar-turaridan*, yeyar-icharidan xabardor bo‘lib tur... (OTIL 2, s. 50)], *bosar-tusar* “Kendinden geçmek.” [Habiba kechadan beri *bosar-tusarini* bilmay, ziyofat taraddudini ko‘rmoqda. (OTIL 1, s. 318)].

1.13. -ma...-ar

Bu kullanım şekli *-ma* olumsuzluk ekiyle *-ar* sıfat fiil eki almış fiillerin tekrar grubunda kullanılmasıyla oluşan bir yapıdır:

shoshma-shoshar “Acelecı.” [*Shoshma-shoshar* bola. (OTIL 4, s. 598)], *shoshma-shosharlik* “Acelecilik.” [To‘g‘ri aytasiz. Mening *shoshma-shosharligim* qursin. (OTIL 4, s. 598)].

2. Zarf Fiil Eklerinde Kalıplaşma

2.1. -(i)b

Bu zarf fiil eki Eski Türkçe döneminden itibaren Türk dilinin her döneminde ve büyük oranda bütün gruplarında kullanılmış bir zarf fiil ekidir (Gabain, 2003, s. 84). Ekin Orta Türkçe döneminde itibaren ve özellikle de Eski Anadolu Türkçesi döneminde *-uban*, *-üben*; *-upan*, *-üpen* biçimi kullanılmaya başlamıştır (Hacıeminoğlu, 2013, s. 171-172). Kıpçak Türkçesi döneminde ekin *-p*, *-lp*, *-Up* şekli kullanılmaya başlamıştır (Karamanlioğlu, 2019, s. 147). Günümüzde ise çağdaş Türk lehçelerinde Oğuz, Karluk ve Kıpçak grubu Türk lehçelerinde en yaygın kullanım alanı bulmuş zarf fiil eklerindedir. Özbek Türkçesinde ekin *-(i)b* şekli kullanılmaktadır. Bu ek daha çok zarf görevinde kelimeler yapmaktadır. Bu zarf fiil ekinin yaygın kullanılmasıyla birlikte Özbek Türkçesinde de çeşitli fiillerle birleşerek oluşan kalıcı isim örneği fazladır:

ishqilib “Her hâlde.” [Boboxo‘ja domla hammavaqt bir xilda o‘qitar, bir xilda yozdirar, *ishqilib*, bir amallab vaqtni o‘tkazar edi. (OTIL 2, s. 262)], *yamab-yasqab* “Yamalamak.” [Kampir esa ko‘ylak-ishtonimni *yamab-yasqab* berdi. (OTIL 5, s. 111)], *deb* “Diye, diyerek, bağlaç görevinde” [Latofatxon bu xatga ham javob qaytarmaganidan keyin, Mirzayev “unaqa gaplar mijoziga to‘g‘ri kelmadi shekilli” *deb*, qattiq xijolat tortdi. (OTIL 1, s. 585)], *debon* “Diyerek.” [Ehtiyot bo‘linglar *debon*, eslatib turadi o‘ttiz qo‘ng‘iroq. (OTIL 1, s. 585)], *qaytib* “Başka, tekrar.” [Nizomjon suvga *qaytib* tushmadi. (OTIL 5, s. 221)], *kelib-kelib* “Sonunda, nihayetinde.” [Anovi kungi yosh mehmonni senga maqtasam, achchig‘landing, ammo *kelib-kelib* bukun seni o‘shanga berdilar. (OTIL 2, s. 345)], *o‘lib-tirilib* “Bütün gücüyle, dişini tırnağına takarak.” [Bizlar ko‘chaga chiqqanimizda, fashistlar *o‘lib-tirilib* qarshilik ko‘rsatishardi, ba‘zilari mashinalarda qochishardi. (OTIL 3, s. 148)], *kuyib-pishib* “Var gücüyle.” [Kun bo‘yi *kuyib-pishib* ishlaganidan tunlari dong qotib uxlaydi. (OTIL 2, s. 422)], *ochlib-sochilib* “Mutlu bir şekilde, şakacı.” [To‘la keyingi vaqtlarda negadir *ochlib-sochilib* yurmas edi. (OTIL 3, s. 163)], *ochilib-yozilib* “Rahat bir şekilde.” [Rasmiyatchilikka yo‘l qo‘ymay, *ochilib-yozilib* o‘tirishni buyurdi. (OTIL 3, s. 163)], *aralashib-quralashib* “Karıştırmak.” [To‘yda *aralashib-quralashib* yuraveradi, kishi.

(OTIL 1, s. 93)], *qo'shilib-qorishib* "Eşleşmek." [Odatda, ular o'zaro ta'sir, aloqada bo'lsada, biroq bu narsa ularning *qo'shilib-qorishib* ketishini tasdiqlamaydi. (OTIL 5, s. 419)], *shoshib-pishib* "Aceyleyle." [*Shoshib-pishib* meshkobning og'zini ochib, to'yib-to'yib suvdan ichdi, ichdi-yu, birdan ko'zi ravshanlashib ketdi. (OTIL 4, s. 597)], *silab-siypab* "Düzleştirme, cilalama." [Kiyimlerimni kiyib, o'zimni *silab-siypab* binoyiday bo'lib, bozor tomon jo'nadim, – dedi shum bola. (OTIL 3, s. 500)].

2.2. -lab

Bu kullanım biçimi *-b* zarf fiil ekinin *-la* isimden fiil yapma ekiyle birleşiminden oluşmuştur. Bu yapıdaki ekler isimlerden zarf yapmak için kullanılmaktadır. Böylelikle ek kelime kök veya gövdesiyle kalıplaşmaktadır. Bu yapıdaki kullanımlar Özbek Türkçesinde yaygındır. Aynı şekildeki kullanımlar diğer çağdaş Türk lehçelerinde de bulunmakla birlikte Özbek Türkçesindeki örnekleri şu şekildedir:

ataylab "Özel olarak, bilerek." [Xotin yosh kelinchaklarday xohishini sezdirmay, *ataylab* erinchoqlik bilan taxmondan to'shaklarni ola boshladi. (OTIL 1, s. 112)], *misqollab* "Çok az miktarda." [Bizlar *misqollab* obro' topamiz, ulug'larimiz botmonlab bu obro'ni tokadilar. (OTIL 2, s. 602)], *bag'irlab* "Yere yakınlaşıp, yere yapışıp." [Bular talay yergacha emaklab, talay yergacha yer *bag'irlab* borgandan so'ng, butazorga kirishdi. (OTIL 1, s. 191)], *bittalab* "Birer birer, tek tek." [Bir kuni o'rikning uchiga chiqib, g'o'ralarni *bittalab* terib, lippamga qistirdim. (OTIL 1, s. 286)], *boplab* "İcrasını yerine getirmek." [Yormat qochgan bolalarning orqasidan *boplab* so'kishni mo'ljalladi-yu, lekin qayerda, kimlar o'rtasida turganini darhol esiga olib, tovushini halqumida bo'g'di. (OTIL 1, s. 312)], *boshlab* "En önce, öncelikle." (Og'riqning birinchi kuni Kumush hech kimga sezdirmay yurdi. Ammo ikkinchi kun buni *boshlab* Otabek, undan keyin O'zbek oyim sezdi. (OTIL 1, s. 340)], *dastlab* "En önce, başta." [Karima Oysha opadan *dastlab* bolalarni sevishni o'rgandi. (OTIL 1, s. 572)], *donalab* "1. Tek tek." [*Donalab* sanamoq], "2. Açık, net, anlaşılır." [Ha, isbotlamoq zarur, – deya qaytardi so'zlarini *donalab*. (OTIL 1, s. 643)], *duvullab* "Çabuk, birden." [So'ng shamol tomorqadagi daraxtlarni silkitdimi, tomga *duvullab* yomg'irsuvi to'kildi. (OTIL 1, s. 656)], *ertalab* "Güneş doğduktan sonra, sabah." [*Ertalab* yo'lga chiqdik. (OTIL 5, s. 52)], *oylab-yillab* "Yıllarca, uzun süre." [Oylab-yillab kutmoq. (OTIL 3, s. 100)], *yillab* "Yıllarca." [Birovi *yillab* saqlagan yilqi moyi topib kelib, to'pipshni silaydi, birovi qiziq-qiziq gaplar aytib, ko'nglimni ko'taradi. (OTIL 2, s. 268)], *oylab* "Bir aylık süreyi belirtir, birkaç ay, aylarca." [Bir *oylab* bo'zaxonaga kelmay ketdi. (OTIL 3, s. 100)], *xaftalab* "Birkaç hafta boyunca, haftalardır." [Sultonmurodga birikki soat dars bermoq uchun u bazan o'z uyida *xaftalab* kitob ko'rar edi. (OTIL 4, s. 392)], *yuzalab* "Üzerinde, yüzeyinde." [Ohchorloh galalari suv *yuzalab* bezovta hiyhirib uchishdi. (OTIL 5, s. 78)], *soatlab* "Saatlerce." [Bular dushman pozisiyasiga yaqinroq borib, biron kulay joyda *soatlab*, ba'zan kuni bo'yi poylab yotishadi. (OTIL 3, s. 537)], *minglab* "Binlerce." [Necha *minglab* paxtakorlar dalaga chiqishdi. (OTIL 2, s. 595)], *amallab* "1. Denemek, çabalamak" [...men *amallab* oldinroq kiramanda, Rixsining uydami-uydamasligini bilib chiqaman. (OTIL 1, s. 78)], "2. Elinden geleni yapmak." [...qayiqni bir *amallab* sohshia tortib chiqardi-da, qumloqqa o'zini tashladi. (OTIL 1, s. 78)], *bo'ylab* "Boyunca" [Ular Beruniy maydonidan o'tib, keng va katta ko'cha *bo'ylab* ketdilar. (OTIL 1, s. 404)].

2.3. -a, -y

Ekin etimolojisiyle ilgili Türkologların farklı görüşleri bulunmaktadır. Deny'e göre *-kay*, *-ki* ekindeki gırtlak sesi *k*'nin düşmesiyle günümüzdeki şeklini almıştır (Deny, 2012, s. 813-814). Nuri Yüce bu görüşe karşı çıkmış *-a*, *-e* ekinin daha eski olduğunu ve Deny'nin belirttiği gibi *-kay* ekiyle anlam bağlantısının olmadığını belirtmiştir (Yüce, 1999, s. 27).

Eski Türkçe döneminden itibaren kullanımda olan *-a*, *-e* zarf fiil eki Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak dönemlerinde de aynı şekilde kullanılmaya devam edilmiştir (Hacıeminoğlu, 2013, s. 173-174; Ata, 2002, s. 89). Günümüzde Karluk ve Kıpçak grubu Türk lehçelerinde zarf fiil eki olarak kullanılmaya devam edilmektedir. Özbek Türkçesinde bu zarf fiil eki, kullanıldığı fiilin son harfinin ünlü ya da ünsüz olması durumuna göre *-a* ve *-y* şeklinde kullanılmaktadır. Ekin kalıplaşarak oluşturduğu kalıcı isim örnekleri ise şu şekildedir:

qayta-qayta "Tekrar tekrar." [*Qayta-qayta* so'ramoq. (OTIL 5, s. 219)], *qorama-qora* "Gözden kaçırma, takip." [Boshqalar esa *qorama-qora* borib, ko'cha og'zida to'xtab qolishdi. (OTIL 5, s. 339)], *bora-bora* "Gittikçe, yavaş yavaş, sonunda." [Dunyodagi barcha narsalar unutilgani kabi, o'sha go'daklik xotirasi ham *bora-bora* tonggi tumanday tarqaldi ketdi. (OTIL 1, s. 314)], *shosa-pisa* "Aceleyle." [Rahim esa olazarak bo'lib, *shoshapisha* kitoblarini xaltasiga tiqdi. (OTIL 4, s. 596)], *ko'tara* "Büyük miktarda." (Shu vaqtlarda Muhammadrajab u bilan *ko'tara* mol oladigan xaridoriga qilganday muomalada bo'lar edi. (OTIL 2, s. 473)].

2.4. -gali, -kali, -qali

Bu zarf fiil ekinin oluşumuyla ilgili Türkologların farklı görüşleri vardır. Birinci görüşe göre *-gan* sıfat fiil ekinin *-li*, *-li* isim yapım ekiyle birleşiminden *-galli-li* > *-gali ve -gani* şeklinde meydana gelmiştir Coşkun'a göre *-gali* ve *-gani* ekleri aynı köke dayanmaktadır (Coşkun, 2014, s. 171-172). Çağatay Türkçesi döneminde ekin bir diğer şekli *-qali*, *-keli* daha sık kullanılmıştır (Eckmann, 2005, s. 107-108). Bu ek Özbek Türkçesinde *-gali*, *-kali ve -qali* şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bazı örneklerde ekin sonunda *-l* > *-n* değişimi olmaktadır (Öztürk, 1997, s. 232-233). Özbek Türkçesinde kalıcı isim oluşumundaki örneği çok azdır:

kelgali "Geleli." [Sen *kelgali* to'rt-besh yil bo'ldi. (OTIL 2, s. 345)], *ko'rgali* "Görmek için." [Uni *ko'rgali* tez-gez kelib turaman (OTIL 2, s. 466)].

2.5. -gach, g'ach, -kach, -qach

Bu ekin oluşumuyla ilgili olarak Brockelmann *-ga* eki ve *-ç(<ça)* eşitlik hâli ekinin birleşiminden oluştuğunu dile getirmiştir (Brockelmann, 1951, s. 71). Gabain ise Moğolca *-gat*, *-get* ekinin geldiği görüşündedir (Gabain, 1945, s. 285). Türk dilinin tarihî seyri içinde Çağatay Türkçesi döneminden itibaren kullanıma girdiği görülmektedir (Eckmann, 2005, s. 107). Aynı şekilde Kıpçak Türkçesi döneminde de ekin *-GAş*, *-GAç* şekillerini kullanılmıştır (Karamanlıoğlu, 2019, s. 145-154). Eski Anadolu Türkçesinin son dönemlerinde ve devamında ekin kullanımına rastlanmaktadır (Ergin, 2013, s. 327). Bu zarf fiil ekinin Özbek Türkçesinde kalıp hâlinde kalıcı isim yapımında neredeyse hiç kullanılmadığı söylenebilir. Yapılan incelemede sadece bir tane kullanımı tespit edilmiştir.

bilgach "Öğrendiğinde, bildiği zaman." [Lekin qiz yigitning oddiy kishilardan ekanligini *bilgach* unga turmushga chiqishni o'ziga munosib ko'rmaydi. OTIL 1, s.)260].

2.6. -may, -mayin

Ekin oluşumuyla ilgili olarak Türkologlar genel olarak *-may*, *-mayin* zarf fiil ekini *-matin*, *-metin* ekiyle ilişkilendirmiştir. Muharrem Ergin ise ekin yapısıyla ilgili *-madan*, *-meden* şeklinde olumsuzluk eki ve ayrılma hâli ekiyle açıklamıştır (Ergin, 2013, s. 324-325). Zeynep Korkmaz ise *-madan*, *-meden* zarf fiil ekiyle ilgili makalesinde bu açıklamalara karşı çıkmıştır. Ona göre bu ek *-ma*, *-me* olumsuzluk ekiyle, *-in*, *-in* zarf eklerinin *t*, *d*, *y* ünsüzüyle birlikte kaynaşması sonucunda teşekkül etmiştir (Korkmaz, 2005, s. 151-153). Mustafa Öner ise "matı, -meti Gerundiyumu Hakkında" isimli makalesinde Türk dilinin

tarihi seyri içinde fiil kökünde *-d- > -y-* biçiminde bir ses değişimin görülmediğini ancak eklerde bu değişikliğin görüldüğünü ifade ederek Köktürkçe döneminde hem *-matın, -metin* hem de *-mayın, -meyin* eklerinin kullanılmış olması sebebiyle ekteki ses değişimi hadisesinin oluşum zamanı ile örtüşmediğini ifade etmiştir (Öner, 1999, s. 835). Özbek Türkçesinde ise ekin *-may, -mayın* biçimi kullanılmaktadır. Bu ek genellikle tekrar gruplarında kalıplaşmaktadır. Ekin kalıplaşarak kalıcı isim yapma görevinde tespit edilen örnekleri şu şekildedir:

tinmay "Sürekli." [Endilikda sharda har turli mish-mishlar tarqalib, siz hurmatli zotning podishohga qarshi gaplaringizzni ayg'oqchilar *tinmay* yetkazib turibdi. (OTIL 4, s. 102)], *uyalmay-netmay* "Ayıp, utanmadan." (*Uyalmay-netmay*, Maxmud nomiga xutba o'qitaylik, deydi-ya! (OTIL 4, s. 314)], *tinmay-qo'nmay* "Sürekli, kesintisiz." [Hovlida *tinmay-qo'nmay* xizmat qilib yurgan gaxmoq sochli, isqirt kiyimli yosh-qari xotinlar ham anchagina. (OTIL 4, s. 102)], *hormay-tolmay* "Kesintisiz, yorulmadan." [Shu sababdan *hormay-tolmay* o'zimizni yetishtirishga va millatimiz uchun yetuk inson bo'lishga g'ayrat ko'rsatishga intilamiz. (OTIL 4, s. 414)].

2.7. -masdan

-arda zarf fiil eki gibi *-masdan* zarf fiil eki de birleşik zarf fiil eki olarak kabul edilebilir. Bu zarf fiil eki geniş zamanın olumsuzu anlamındaki *-mas* sıfat fiil ekiyle *-dan* çıkma hâli ekinin birleşmesiyle oluşmuştur. Birleşik yapıdaki bu zarf fiil eki Eski Anadolu Türkçesi döneminden itibaren kullanılmaya başlamıştır (Gülsevin, 2011, s. 128). Özbek Türkçesinde *-masdan* biçiminde kullanılan bu ek bazı ses değişikliğiyle birlikte Oğuz, Karluk ve Kıpçak grubu Türk lehçelerinde de kullanılmaktadır. Özbek Türkçesinde kalıcı isim oluşturduğu kalıplaşmış şekilleri şöyledir:

tinmasdan "Sürekli." [*Tinmasdan* aylanardi o'rtada kosa. Olardilar dam-badam Kosadan bo'sa. (OTIL 4, s. 102)], *to'xtamasdan* "Sürekli, durmaksızın." (Ular sekin, yerda yurganda *to'xtamasdan* harakat qiladilar. (OTIL 4, s. 249)].

2.8. -gança, -kança, -qança

Bu zarf fiil eki *-gan* sıfat fiil ve *-ça* eşitlik ekinin birleşiminden oluşmuştur. Bu ekin görevi hakkında Türkologlar arsasında birlik yoktur. Ali Fehmi Karamanlıoğlu bu eki eşitlik hâli almış bir sıfat fiil olarak kabul etmekle birlikte zarf fiil başlığı altında bu eke yer vermesi ekin gruplandırılmasındaki belirsizliği göstermektedir (Karamanlıoğlu, 2019, s. 146). Janos Eckmann eki anlamı açısından değerlendirildiğinde zarf fiil şeklinde değerlendirmek gerektiği söylemekle birlikte *-gan* sıfat fiil ekinin kullanım biçimleri arasında *-gança* ekine yer vermesi dikkat çekicidir (Eckmann, 2005, s. 99). Yapılan incelemelere bakıldığında ekin kullanımıyla ilgili olarak Türk dilinin tarihî seyri içinde çok erken olmayan bir dönemde yani Çağatay Türkçesi döneminde kullanılmaya başlandığı söylenebilir. Özbek Türkçesinde *-gança, -kança, -qança* şeklinde üç biçimi de kullanılmaktadır. Zarf fiil görevinde kullanımı yaygın olmakla birlikte bazı örneklerde kalıplaşarak kalıcı isimler de yaptığı tespit edilmiştir:

baqraygança "Hayrete, dehşete düşmüş hâlde, şaşkın." [Sevargul irg'ibyostiqdan bosh ko'tardi-yu, *baqraygança*, qotdi-qoldi. (OTIL 1, s. 188)], *aytgança* "Bu arada." [*Aytgança*, sizni kimdir so'ragan edi. (OTIL 1, s. 58)].

2.9. -ganda, -kanda, -qanda, -anda

-gan sıfat fiil eki ve *-da* bulunma hâli ekinin birleşiminden oluşan bu zarf fiil ekini Eckmann *-gança* ekinde olduğu gibi sıfat fiil ekleri içinde değerlendirmiştir. Ancak hem Türkiye'de hem de Özbekistan ve diğer ülkelerdeki Deny, Şiraliyev, Hüseyinzade gibi

Türkologlar tarafından *-ganda* ekinin zarf fiil olarak değerlendirilmesinde birlik söz konusudur (Yüce, 1999, s. 108). Bu zarf fiil eki Türkiye Türkçesine *-ken* biçiminde aktarılmaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinde yaygın bir kullanıma sahip ola bu zarf fiil eki Özbek Türkçesinde eklendiği fiilin durumuna göre *-ganda*, *-kanda*, *-qanda*, *-anda* şeklinde kullanılmaktadır:

baxshanda “Bağışlayıcı, affedici.” [Ketur soqiy, ul mayki *baxshandadur*, aning nashasi fayz *baxshandadur*. (OTIL 1, s. 180)], *o’lganda* “Hiç olmazsa, hiçbir zaman.” [Bu chamadan *o’lganda* yigirma kilo keladi. (OTIL 5, s. 148)].

2.10. -arda

Ekin oluşumuyla ilgili genel olarak *-ar* geniş zaman anlamındaki sıfat fiil ekiyle *-da* bulunma hâli ekinin birleşiminden oluştuğu görüşü hakimdir (Yüce, 1999, s. 109). Kalıp hâlde bu zarf fiil eki Türk dilinin son dönemlerinde kullanıma girdiği söylenebilir (Tolkun, 1999, s. 205). Günümüzde çağdaş Türk lehçelerinde yaygın kullanılan bir zarf fiil eki değildir. Özbek Türkçesinde de yaygın bir kullanımı olmadığı için kalıcı isim yapımındaki örneği sadece bir örnekte tespit edilmiştir:

kelarda “Geline.” [Bu kun-erta Otabek *kelarda*, Kumush bilan topishar. (OTIL, s. 344)].

2.11. -guncha, g’uncha, -kuncha, -quncha

Özbek Türkçesinde ekin başındaki ünsüz harf kullanım durumuna göre değişmekle birlikte genel olarak *-gu + n+ ça* biçiminde oluşan bu zarf fiil eki Eski Türkçe döneminden itibaren kesintisiz ve yaygın bir kullanıma sahiptir. Harezmi Türkçesi dönemine kadar *-günça*, *-günçe* şeklinde kullanılan bu ek Harezmi döneminden itibaren ekin ilk hecesindeki ünlü harfin yuvarlaklaşma eğilimiyle birlikte *-günça*, *-günçe*, *-künça*, *-künçe* şekilleri de kullanılmaya başlamıştır (Hacıeminoğlu, 2013, s. 174; Ata, 2002, s. 90). Ekin çağdaş Türk lehçelerinde farklı kullanımları vardır. Batı grubu Türk lehçelerinde ekin başındaki ünsüz düşürülerek *-unca*, *-ınca*, *-ince* biçiminde kullanılmaktadır (Yalçın, 2018, s. 357). Karluk grubunda yer alan Yeni Uygur Türkçesinde ekin *-günçe*, *-günçe ve -giçe*, *giçe* şekli kullanılmaktadır (Öztürk, 2015, s. 109-110). Kırgız Türkçesinde *-güça*, *-giçe*, *-qıça*, *-kiçe*; *-ğuça*, *-güçe*, *-quça*, *-küçe* şeklinde kullanılmaktadır (Kasapoğlu Çengel, 2017, s. 309). Özbek Türkçesindeki bu ek Türkiye Türkçesine *-dikça*, *-dikçe* şeklinde aktarılmaktadır:

o’lguncha “Her zamanki gibi.” [Maxdum ularni *o’lguncha* yomon ko’rib... eshikdan qaytirishga tirishar edi. (OTIL 5, s. 148)].

2.12. -ar... -mas

Geniş zaman anlamındaki olumlu ve olumsuz sıfat fiil eklerinin tekrar gruplarında kullanılmasıyla oluşturulan bir zarf fiil ekidir. Kalıp hâlindeki bu zarf fiil eki, asıl fiildeki eylemin zarf fiildeki hareketten sonra gerçekleştiğini belirtir (Korkmaz, 2003, s. 1036). Özbek Türkçesinde bu zarf fiil eki kalıplaşarak zarf niteliğinde kelimeler oluşturmaktadır:

bo’lar-bo’lmas “1. Olmadan önce, olmak üzereyken.” [Bechora turmush qilganiga bir yil *bo’lar-bo’lmas* shu dardga yo’liq-qan ekan.] “2. Önemsiz, olur olmaz.” [Ahmad brigadir *bo’lar-bo’lmas* gaplarni aytib, Nusratbekning fikrini chal-g’itishni istamadi. (OTIL 1, s. 408)], *bilinar-bilinmas* “Belli belirsiz.” [Ra’no burni ustidagi *bilinar-bilinmas* marvarid rezalarini ro’moli bilan artidi. (OTIL 1, s. 261)], *yetar-yetmas* “1. Belli bir miktardan az.” [O’tgan yili mehnat kuniga yarim kiloga *yetar-yetmas* bug’doy, yigirma uch tiyindan pul

olgan kapsanchilar bu yilgi daromadni ko'rib, butun orzulari ushalganday bo'ldi.], "2. Ulaşmaya az kaldı." [Uyga *yetar-yetmas*, orqamdan o'g'lim borib qoldi. (OTIL 2, s. 17)], *bilar-bilmas* "Bilmeden, bilip bilmeden." [Dunyoda oltindan kitobdir qimmat, *bilar-bilmas*, ustoz, javob ayladim. (OTIL 1, s. 258)].

3. İsim Fiillerde Kalıplaşma

Özbek Türkçesi üzerine Türkiye'de yapılan çalışmalarda isim fiil ekleri için ayrı bir gruplandırma yapılmamış bunun yerine daha çok *-(u)v*, *-(i)sh*, *-ma*, *-moq* ekleri fiilden isim yapan ekler kategorisinde değerlendirilmiştir (Coşkun, 2014, s. 70-72; Öztürk, 2005, s. 27). Buna rağmen yine Türkiye'de Özbek Türkçesi üzerine yapılmış başka çalışmalarda *-(u)v*, *-(i)sh*, *-ma*, *-moq* ekleri isim fiil ya da ad-eylemler grubu içinde fiil kök veya gövdelerinden geçici ya da kalıcı isimler yaptıkları belirtilmiştir (Tolkun, 2009, s. 23; Karaman, 2021, s. 178-179). Özbekistan'da Özbek Türkçesi uzmanları ise bu ekleri "Harakat nomi" başlığı altında değerlendirmiştir (Tursunov vd, 1975, s. 1 89-190; Hamroyev, 2008, s. 70; To'xliyev vd. 2006, s. 125; Mengliyev vd., 2010, s. 55-56). Ayrıca yine Türkiye'de Kazak Türkçesi (Biray vd., 2015: 121-122), Çağatay Türkçesi (Argunşah, 2013, s. 147), Kıpçak Türkçesi (Güner, 2013, s. 351-353), Azerbaycan Türkçesi (Yalçın, 2018, s. 339-342), Gagavuz Türkçesi (Özkan, 2019, s. 287-289), Nogay Türkçesi (Ergönenc, 2019, s. 201-202) gibi çağdaş Türk lehçeleri grameri üzerine yapılmış çalışmalarda da *-(u)v*, *-(i)sh*, *-ma*, *-moq* ekleri isim fiil grubu içinde değerlendirilmiş ve kalıcı isimler yaptığı belirtilmiştir. Bu nedenle biz de yaptığımız bu çalışmada belirtilen bu eklerin isim fiil ekleri olduğunu ve Özbek Türkçesinde kalıplaşarak kalıcı isimler yaptığını kabul etmekteyiz. OTIL'de yapılan taramada isim fiil eklerinin kalıplaşma örnekleri şu şekildedir:

3.1. *-(u)v*

fikrlashuv "Fikir almak, sohbet." [*Fikrlashuv* do'stona vaziyatda o'tdi. (OTIL 4, s. 345)], *kelishuv* "Çözüm, karar, anlaşma. [*Kelishuv* tuzmoq. (OTIL 2, s. 345)], *kechuv* "Köprü, geçit." [Eng qulay *kechuv* to'g'on yakinda. (OTIL 2, s. 363)], *kuzatuv* "Gözlem." [Geologlarning keng miqyosda olib borgan *kuzatuvlari* tufayli bu yerlarda talaygina konlar aniqlandi va o'zlashtirildi. (OTIL 2, s. 421)], *ko'rsatuv* "Film gösterimi." [Yangi yil *ko'rsatuvlarini* tomosha qildik. (OTIL 2, s. 472)], *olishuv* "Mücadele, savaş." [Tunlari jinoyatchini quvishlar, ayozli kunlarda dildirab yo'l poylashlar, *olishuvlar*...hammasi tushda ko'rgandek o'tadi-ketadi. (OTIL 3, s. 114)], *oluv* "Çıkarma işlemi." [Hisobdan ham qo'shuv, *oluvlarni* o'rganibsiz, tuzuk! (OTIL 3, s. 119)].

3.2. *-(i)sh*

sug'orish "Sulama." [Aylanma suv etakka borib yetganda, *sug'orish* tamom bo'ladi. (OTIL 3, s. 605)], *olish-sotish* "Alışveriş." [*Olish-sotish*da usta odam. (OTIL 3, s. 114)], *o'ynash* "Aralarında toplumca hoş karşılanmayan ilişkiler bulunan kadın veya erkekten her biri." [Boronbek *o'ynashining* chinakam go'zalligiga qanoat hosil qilgandan keyin, otiga qaradi. (OTIL 5, s. 144)], *o'qish-yozish* "Okuryazarlık." [Katta yoshdagilarga xos usul bilan o'qitib, ikki-uch oy ichida ruscha *o'qish-yozishga* o'rgatib qo'ydi. (OTIL 5, s. 192)], *topish-tutish* "Gelir, kazanç." [*Topish-tutishi* katta bo'lgan bozor pattachisiga turmushga chiqdi. (OTIL 4, s. 147)], *turish-turmish* "Hayat tarzı, yaşam durumu. [Sharofatning qo'ynini puch yong'oqqa to'lg'azmasligi, *turish-turmishini* ko'rsatish kerak ekani to'g'risida o'ylaganida, bu *turish-turmish* tufayli, oz bo'lsa-da, xijolat tortishini xayoliga ham keltirmagan edi. (OTIL 4, s. 195)].

3.3. -ma

ko'rsatma "1. Talimat." [U qog'ozdagi *ko'rsatmadan* chekinishni intizomni qo'pol ravishda buzish, deb hisoblaydi.], "2. Kanit, delil." [Guvohlarning *ko'rsatmasidan* ma'lumki, bahslashayotgan ovozlari marhumlarga tegishli emas. (OTIL 2, s. 471)], *ko'chma* "Seyyar." [Bir yildan beri cho'ponlar uchun *ko'chma* kutubxona tashkil qilib berishlarini so'rayman u, hech bo'lmaydida! (OTIL 2, s. 478)], *suzma* "Peynir altı suyundan yapılan bir peynir." [Dasturxonada yana o'sha qurt, *suzma*, so'k paydo bo'ldi, saldan keyin eshikda bir guruh qizlar ko'rindi. (OTIL 3, s. 588)], *yo'qlama* "Okul sınıf defteri." [Bunda darsda 6-8 bola baholanib, ularning bahosi *yo'qlamaga* va kundalikka qo'yiladi. (OTIL 2, s. 285)], *ko'tarma* "Siper, çukur." [*Ko'tarma* boshiga qaytib kelgan yigitlar unga yarim soatda tuproq bosib, oyoqlari bilan shibbalab, suv buzolmaydigan qilib qo'ydilar. (OTIL 2, s. 474)], *ko'chirma* "Kopya, nüsha." [Sayfiddin aka o'rnidan turdida, arxiv materiallaridan *ko'chirma* olib to'plangan papkalardan biri ichidan Georgiy Sinyavskiy xatining *ko'chirmasini* topib o'qiy boshladi. (OTIL 2, s. 477)].

3.4. -moq

o'ymoq "Küçücük, dar." [Qizning qoshlari ingichka, ko'zlari mastona, suzukdan-suzuk, burni bejirim. Og'zi *o'ymoq*. Lablari lola rang. (OTIL 5, s. 143)].

4. Görülen Geçmiş Zaman

4.1. -di

Türk dilinde genel olarak ek kalıplaşmalarında kullanılan *-di* geçmiş zaman eki, eklendiği fiildeki harflerin durumuna göre ekin ünsüz veya ünlü harfi farklı biçimlerde gelmektedir. Ancak Özbek Türkçesinde bu ek sadece *-di* biçiminde kullanılmaktadır. Bununla birlikte bu ek Özbek Türkçesi'nde daha çok tekrar gruplarında kalıplaşmaktadır:

bordi-keldi "1. Ziyaret etmek." [Keyin-keyin oilaviy *bordi-keldiga* ham o'tdilar, eski ginalar unut bo'ldi.] "2. Mesafe, uzunluk." [Hozir boramiz, *bordi-keldisi* mashinada bir yarim soatlik yo'l.], "3. Önemsiz endişeler ve zorluklar." [Yunusali ota shu kungacha ularning *bordi-keldi* gaplariga aralashmay, chidab kelardi. (OTIL 1, s. 314)], *keldi-ketdi* "Müşteri." [Do'kon ayvonlaridagi ustunlarga suyangan azamatlar dam-badam esnashib, shunday yog'ingarchilik kunlari ham qishloq markazida avj oladigan *keldi-ketdi*, savdosotiqni tomosha qilardilar. (OTIL 2, s. 345)], *bosdi-bosdi* "Gizlemek, saklamak." [Ko'ngilsiz voqea shunday qilib *bosdi-bosdi* bo'lib ketgandek edi-yu, biroq oradagi munosabat borgan sari keskinlashib bordi. (OTIL 1, s. 319)], *oldi-sotdi* "Alışveriş." (Noib janoblarining yasovullari hayhaylashib, omadi yurishmay, *oldi-sotdisini* tugatolmay qolgan bozorчилarni ham haydab kelmoqdalar. (OTIL 3, s. 111)], *yo'qlandi* "Anma, tören." [Rostan ham bizda shunaqa *yo'qlandi* dasturxon ziyofat savat digan ikir-chikirlar ko'p. (OTIL 2, s. 285)], *yuwindi* "Katı, susuz yemek." [Eshigida *yuwindisiga* zor bo'lgan polvonning davlatini bir ko'rsin, kuyib o'lsin. (OTIL 5, s. 72)].

Sonuç

Özbek Türkçesinde fiil işletme eklerindeki kalıplaşmalar, kelime türetmede alternatif bir yol olarak kullanılmaktadır. Fiil işletme eklerinin Özbek Türkçesindeki kalıplaşma biçimleri incelendiğinde yeni oluşan sıfat, zarf ve edat türündeki kelimelerin daha çok Arapça ve Farsçadan alınma kelimelere alternatif olarak kullanılması dikkat çekicidir. Hâlbuki Türkiye Türkçesinde çoğunlukla bu kelimelerin doğrudan alıntı biçimleri kullanılmaktadır. En fazla kalıplaşan ekler *-gan*, *-kan*, *-qan*; *-ar*, *-r*; *-uvchi*, *-vchi* sıfat fiil ekleriyle *-(i)b*, *-lab* zarf fiil ekleridir. Bu ekler genel itibariyle Özbek Türkçesinde yoğun kullanılan ekler olup kalıplaşma yoluyla kelime türemede de sıklıkla tercih

edilmektedir. Sıfat fiil ekleri arasında *-g'uchi*, *-guchi*, *-mish*, *-ajak*, *-asi*, *-g'usi*, *-gusi* ekleri Özbek Türkçesinde ek kalıplaşması yoluyla kalıcı isimler yapımında oldukça az tercih edilmektedir. Zarf fiil ekleri arasında ise *-gali*, *-kali*, *-qali*; *-gach*, *g'ach*, *-kach*, *-qach* kalıplaşma yoluyla en az kelime türeten ekler grubundadır.

Türlerine göre ek kalıplaşmasının kullanım sayılarına bakıldığında sıfat fiil ekleri 100, zarf fiil ekleri 63, isim fiil ekleri 21 ve görülen geçmiş zaman eki 8 farklı kelime türetmede kullanılmıştır. Bu eklerden *-uvchi*, *-vchi* kalıplaşarak 34 yeni anlamlı kelime türetmiştir. Bununla birlikte *-uvchi*, *-vchi* ekinin daha çok meslek adları türetmede kullanılması dikkat çekicidir. *-lab* eki 22 kelime üretiminde kullanılmıştır. Bir başka ek *-ar*, *-r* kalıplaşarak 18 kelime türetmiştir. Yapılan incelemede *-ar*, *-r* ekinin genellikle birleşik fiil yapısına getirilerek kalıcı isimler yapımında kullanıldığı tespit edilmiştir.

Bunları takiben *-(i)*, eki 14, *-gan*, *-kan*, *-qan* eki ise kalıplaşarak 13 kelimenin oluşumunda yer almıştır. Sıfat fiil, zarf fiil ve isim fiil ekleriyle kalıplaşarak oluşan kelimelerin isim, sıfat, zarf ve edat türünde oldukları görülmektedir. Bu sonuçlar da göstermektedir ki Özbek Türkçesinde fiil işletme ekleri bazı durumlarda yapım eklerinin görevini üstlenmekte ve kelime türetmede etkin bir şekilde kullanılmaktadır.

Bu sonuçlar göstermektedir ki Özbek Türkçesinde sıfat fiil, zarf fiil ve isim fiil ekleriyle birlikte *-di* görülen geçmiş zaman eki eklendiği kelimelerde kalıplaşma yoluyla kalıcı isimler oluşturabilmektedir. Sıfat fiiller kalıcı isimler yapımında diğer eklerle nazaran en fazla tercih edilen eklerdir. Sözü edilen eklerin kalıplaşma yoluyla türettiği kelimelerin anlamlarına bakıldığında ise genellikle kelime kök veya gövdesindeki anlamla örtüştüğü görülmektedir.

Kısaltmalar

DLT: Divânu Lügati't-Türk

OTIL: O'zbek Tilining Izohli Lug'ati

Kaynakça

- Akar, A. (2003). *-Gan Sıfat-Fiil Eki*. TÜBAR, XIV, 103-115.
- Arat, R. R. (1991). *Eski Türk Şiiri*. Ankara: TTK Basımevi.
- Argunşah, M. (2013). *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Ata, A. (2002). *Harezmi-Altınordu Türkçesi*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Biray, N. - vd. (2015). *Çağdaş Kazak Türkçesi Ses-Şekil-Cümle Bilgisi Metinler*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Brockelmann, C. (1919). *Alttürkischen Volkspoesie II*. London: Amj.
- Brockelmann, C. (1951). *Osttürkische Grammatik der islamischen Literatursprachen Mittelasiens*. Leiden: Brill Archive.
- Coşkun, M. V. (2014). *Özbek Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Deny, J. (2012). *Türk Dil Bilgisi Modern Tür Dil Bilgisi Çalışmalarının Kapsamlı İlk Örneği*. (çev. Ali Ulvi Elöve, Uya. Ahmet Benzer). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Eckmann, J. (2005). *Çağatayca El Kitabı* (çev. Günay Karaağaç). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Eraslan, K. (1980). *Eski Türkçede İsim Fiiller*. İstanbul: İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Yayınları.
- Ergin, M. (2013). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: BAYRAK Basım/Yayım/Tanıtım.

- Ergönenç, D. (2019). *Nogay Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Gabain, A. V. (1945). *Özbekische Grammatik*. Leipzig Und Wien.
- Gabain, A. V. (2003). *Eski Türkçenin Grameri* (çev. Mehmet Akalın). Ankara: TDK Yayınları.
- Gökdayı, H. (2019). Türkiye Türkçesinde Kalıplaşma. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(68), 168-176.
- Gülsevin, G. (2011). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara: TDK Yayınları.
- Güner, G. (2013). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (2013). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Hamroyev, M.A. (2008). *Ona Tili*. Toshkent: O'zbekiston Nashriyoti.
- Karaağaç, G. (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Karadeniz, Y. (2021). *Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde Sıfat Fiilli Yapılar: Karşılaştırmalı Dilbilimsel Bir Analiz*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Karaman, A. (2021). *Özbek Türkçesi. Çağdaş Türk Lehçeleri I*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Karamanlıoğlu, A. F. (2019). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kasapoğlu Çengel, H. (2017). *Kırgız Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1994). *Türkçede Eklerin Kullanış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*. Ankara: TDK Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2005). Türkiye Türkçesinde -madan / meden < -mağın < meğin Zarf-Fiil (Gerundium) Ekinin Yapısı Üzerine. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar* (C. I, s. 151-159). Ankara: TDK Yayınları.
- Mengliyev, B. - vd (2010). *Ona Tili Qomus*. Toshkent: Yangi asr avlodi.
- O'zbek Tilining Izohli Lug'ati 1-5 (2008). Toshkent: O'zbekiston milliy entsiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti.
- Öner, M. (1999). matı / -meti Gerundiyumu Hakkında. III. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı*, 1996, Ankara: TDK Yayınları, 833-840.
- Özkan, N. (2019). *Gagavuz Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Öztürk, R. (1997). *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*. Ankara: TDK Yayınları.
- Öztürk, R. (2005). *Özbek Türkçesi El Kitabı*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Öztürk, R. (2015). *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Räsänen, M. (1957). *Materialen zur Morphologie der türkischen Sprachen*. Helsinki: Studia Orientalia.
- To'xliyev V. - vd. (2006). *O'zbek Tili O'qitish Metodikasi*. Toshkent: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti.
- Tolkun, S. (1999). *Kırgız Türkçesi'nde Masdar, Partisip ve Gerundiumlar*. Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi.
- Tolkun, S. (2009). *Özbekçede Fiilimsiler*. İstanbul: Dijital Sanat Yayıncılık.

Tursunov, U. - vd. (1975). *Hozirgi O'zbek Adabiy Tili*. Toshkent: O'qituvchi nashriyoti.

Yalçın, S. K. (2018). *Azerbaycan Türkçesi Grameri*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Yüce, N. (1999). *Gerundien im Türkischen*. İstanbul: Simurg Yayınları.